

עיון בחובות המפקח על השווקים

- א. מבוא
ב. אגרדמין למידות ולא לשערים
ג. אגרדמין לשערים מפני הרמאים
ד. פסיקת הלכה
ה. הסבר דעות הראשונים
ו. סיכום

א. מבוא

נאמר בספר דברים (כה, יד-טז):

לֹא יִהְיֶה לְךָ בְּבֵיתְךָ אִיפָה וְאִיפָה גְדוֹלָה וְקִטְנָה: אֲבֵן שְׁלֵמָה וְצֹדֵק יִהְיֶה לְךָ אִיפָה שְׁלֵמָה וְצֹדֵק יִהְיֶה לְךָ לְמַעַן יֵאָרִיכוּ יָמֶיךָ עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ: כִּי תוֹעֵבֶת ה' אֱלֹהֶיךָ כָּל עֲשֵׂה אֱלֹהַ כֹּל עֲשֵׂה עֹל.

הפסוקים מתארים בקווים כלליים את אחד העקרונות החשובים ביותר לקיומו של מבנה כלכלי מתפקד ומערכת מסחר תקינה בין איש לרעהו בעולם העתיק - איסור עיוות גודל המשקולות שבהן משתמשים במאזניים. רבותינו זכרונם לברכה דרשו תלי תילים של הלכות מפסוקים אלו, ובמאמר נעסוק בדיון אחד ספציפי הנובע מתוך פסוקים אלו, מתוך תפקידיו של המפקח בשוק המסחר - פיקוח על השערים.

ב. אגרדמין למידות ולא לשערים

יהיה לך מלמד שמעמידין אגרא דמוס: אגראדמוס למדות ולא אגראדמוס לשערים.

(מדרש תנאים לדברים כה, טו)

ת"ד: (לא) יהיה לך - מלמד שמעמידין אגרדמין למדות, ואין מעמידין אגרדמין לשערים.

(בבא בתרא פט, א)

המדרש, שמצוטט פעמים בודדות (תוספתא בבא מציעא ו, יד; ירושלמי בבא בתרא ה, ה), מזהה את הריבוי והדגש שהתורה שמה על החיוב הפרטי "יהיה לך" ומכאן לומד שיש

* המאמר נכתב בעת הלימוד בבית המדרש לחיילים "מדרש אביב" שממוקם בתל אביב. מי ייתן ובעזרת ה' יתברך נוכח להשלים חובת מלחמת מצווה של "עזרת ישראל מיד צר" ונוכח להשיב אחינו השבויים בארצות פלישתים ולהמשיך לעמוד להגנת ארץ קודשינו.

צורך להעמיד אגרגדמין - מפקח בשוק - שיוודא שהסוחרים משתמשים במשקולות מדויקות.¹ במקביל, המדרש לומד שאין להעמיד מפקח שיוודא שסוחרים מוכרים מרכולתם במחיר אחד - במילים אחרות, אין מפקחים על מחירים.

לפיכך, יש להעמיק בטעמי האיסור לשינוי גודל המשקולות, וממנו להרחיב להבנת דיני הפיקוח שנובעים ממנו - החל מהסברות לפיקוח על המשקולות בלבד, דרך הקריאות השונות במהלך הגמרא עד להסבר פסיקת ההלכה שקבעה שיש לפקח אף על המחירים במקרים ובמצבים מסוימים.

1. שני דינים בחיוב מידות

בדיונו על המצווה, האברבנאל מביא לה שני טעמים (דברים כה, יג):

ואמר עוד אבן שלמה וצדק יהיה לך... רוצה לומר שיתרחק ממנו כל דבר עולה ושקר כי הנה יפסיד כלום... אבל בתתו הצדק לחברו ובהיות לו הצדק והיושר אין ראוי שיחר אפו, ונתן בזה שתי סבות:

הא' מפאת המצוה עצמה, והיא התקון המדיני... האדם היושב בארצו ובתוך עמו איך יעשה בסתר דבר ולא תגלה רעתו במהרה ולכן ראוי שלא יפעל האדם דבר מגונה במקום היותו כי יזיק לו מאד לפי שיתרחקו ממנו בני אדם מאד וימאסו בחברתו.

הסבה הב' מפאת המצוה יתברך... רוצה לומר היות האדם עושה מדות ומשקולות שקרות אף על פי שלא ימדוד ולא ישקול בהם הוא תועבה.

מדבריו עולה שקיימים שני דינים בחיוב שמירה על משקולות מתוקנות. הדין הראשון הוא הצורך בשמירה על מערכת חברתית-כלכלית ראויה - אם ישקרו במידות, אנשים יתרחקו מהמעוות ולא ירצו לסחור עמו. כלומר, אין לאדם לשנות ולשקר במשקולותיו מאחר שאם כן לא תהיה דרך לשמר את המערכת הכלכלית של החברה. הדין השני הוא שמשקולות שקר הינן חפץ שאינו ראוי מפני שהוא תועבה לפני ה', עצם העיוות והשקר הוא בעיית.²

האברבנאל אף מביא נפקותא בין שני הדינים שמרכיבים את איסור עיוות המשקולות. על פי הדין הראשון, יצירת משקולות מעוותת והשאתה בבית אינה בעייתית מאחר שאינה מגיעה במגע עם החברה - היא אינה משנה את סדרי המסחר והמערכת

1 המילה אגרגדמין הינה שיבוש של המושג היווני אַגֶּוֹרָנוֹמוֹס (ἀγορανόμος/AGORANOMOS) - שם משרה שלטונית בערי הפוליס היווניות ובאימפריה הביזנטית, שתפקיד נושאה להוות האחראי על הסדר והחוק בשוק המרכזי. מקור המילה הוא הלחם של המילים אַגֶּוֹרָה (שוק מרכזי) ונומוס (חוק).

2 כדברי הגמרא ביחס למשקולות: "לעבור עליו משעת עשייה" (בבא מציעא סא, ב).

החברתית-כלכלית. אולם, לפי הדין השני, גם יצירת משקולת ללא שימושה בפועל תהיה בעייתית מאחר שתועבה היא לה'.

סביר ששני הדינים, החברתי והמוסרי, נובעים משתי הפרשיות בתורה שמדברות על איסור עיוות המידות - האחת במשנה תורה הכתובה לעיל, והשנייה נמצאת בתורת כהנים (ויקרא יט, לג-לו):

וְכִי יִגְדֹר אֶתְךָ גֵר בְּאַרְצְכֶם לֹא תוֹנֶנּוּ אֹתוֹ: כְּאֶזְרַח מִכֶּם יִהְיֶה לְכֶם הַגֵּר הַגֵּר אֶתְכֶם וְאֶהְבֶּתְ לּוֹ כְּמוֹךָ כִּי גֵרִים הֵייתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם: לֹא תַעֲשׂוּ עִוָל בְּמִשְׁפָּט בְּמִדָּה בְּמִשְׁקָל וּבְמִשׁוֹרָה: מֵאֲזֵנֵי צֶדֶק אֲבִנִי צֶדֶק אֵיפֶת צֶדֶק וְהֵינִי צֶדֶק יִהְיֶה לְכֶם אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם.

כאן האיסור נמצא באותה פרשייה יחד עם ציווי היחס החברתי הראוי אל הגר, ומכאן שהאיסור המופיע כאן הוא איסור חברתי. לעומת זאת, נראה כי הפרשייה בדברים מתארת את האיסור האלוקי-מוסרי לעיוות המידות. ראייה לכך היא מהעובדה שהיא מתייחסת לכך שהמשקולות המזויפות הן "תועבת ה'" - איסור אלוקי. ראייה נוספת ניתן להביא מדברי המדרש. הפרשייה בדברים מופיעה בסמוך לתיאור מעשה עמלק ("זְכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לָךְ עִמְלָק..."). התוספות (קידושין לג, ב) הביאו את דעת רבי יצחק במדרש שלמד מסמיכות פרשיות זו שעוון המשקולות הוא הסיבה שישראל נקראו בפרשייה "לא ירא אָ-לֵהִים" - כלומר, יראת ה' תלויה דווקא בקיום דין המידות.³

2. מעמידין אגרדמין למידות

ראינו כי המדרש לומד את החיוב להעמיד מפקחים על המשקלות שבהן משתמשים הסוחרים מתוך ייתור "יהיה לך" בפסוק לגבי מידות. נראה כי המדרש למד שהדגשת הצורך הפרטי מורה על כך שיש להעמיד מפקחים על המשקולות.⁴ נראה שגם דין זה מבוסס על העקרון אותו למדנו לעיל, שיש למצוה פן חברתי. לכן, יש להעמיד מפקחים מצד החברה על המידות - אילו לא יהיו מפקחים, המערכת החברתית כולה לא תוכל להתקיים.

3 יש לציין שהאברבנאל הבין ששני הדינים מופיעים במקביל בפרשיה בספר דברים. על כן, אפשר להבין ששני הדינים נובעים משתי הפרשיות - ואכן, נראה ששתי הפרשיות נטועות בפרקים שמתארים הן ציוויים ודינים שעוסקים בעבודת ה' והן דינים חברתיים. כמו כן, יש לציין את דברי המדרש הגדול (ויקרא יט, לו), שוודאי הבין את הפסוקים בויקרא כמתארים ציווי עבודת ה': "על תנאי כך הוצאתי אתכם מארץ מצרים, על תנאי שתקבלו עליכם מצות מדות, שכל המודה במצות מדות מודה ביציאת מצרים, וכל הכופר במצות מדות כופר ביציאת מצרים".

4 כך מפרשים הרשב"ם (בבא בתרא פט, א ד"ה ת"ר), המהרש"ל (שם) והרש"ש (שם).

3. אין מעמידין אגרדמין לשערים

לאחר שהובהרו עיקרי חיוב העמדת המפקחים על המידות, יש להבהיר מה עומד מאחורי האיסור שמופיע במדרש להעמיד אגרדמין על שערי השוק - על המחירים.

אפשר לחלק את השיטות השונות שעוסקות בטעם האיסור לכמה אפשרויות, חלקן עוסקות בסיבות מעשיות לחוסר היכולת או החיוב להוציא לפועל את מלאכת אכיפת מחירי המוצרים בשוק, וחלקן עוסקות בסיבות ביסוד הדין שבאופן מכוון לא מחייבות ואף אוסרות פיקוח על מחירי המוצרים.

א. סיבה מעשית

1. חוסר סיבה

בפשטות יש להגיד שאין בפסוקים במקרא ייתור דומה לאמירת "יהיה לך" לגבי הקפדה על מחירי השוק - כלומר, אין צורך חיובי להעמיד מפקח. התורה שמה דגש על חיוב האדם לדאוג למשקלות מדויקות (על כן חזרה פעמים רבות על הביטוי "יהיה לך") ומכאן לומדים את החיוב על בית הדין והחברה להעמיד מפקחים שינטרו את פעולת הסוחרים. במקביל, כדברינו, לומדים מהפסוקים גם את הצורך המוסרי והדרישה החברתית לדאוג לדיוק במשקולות. אולם, אין בכלל פסוקים אלו תיאור לגבי מעשי התגרים שקשורים לקביעת מחירים, ועל כן אין חיוב אקטיבי להעמיד מפקח. בקשר לדין חברתי, ברי שהפסוקים עוסקים בכללי האסדרה, הרגולציה על צורת המסחר שהינה המאפשרת את מעשה המסחר, אולם הם לא עוסקים כלל במעשה המכירה עצמו - קביעת המחירים.⁵

לפי כיוון זה, אם תהיה סיבה וצורך לפקח, יהיה אפשר להעמיד אגרדמין גם על מחירי השוק - הרי כל העניין שמונע את מינוי המפקח הוא משום חוסר הסיבה מדאורייתא. בהנתן שתהיה סיבה ויעמידו מפקח, יהיה חיובו לא יותר מדרבנן.

2. כשל מובנה

הריטב"א בפירושו (בבא בתרא פט, א ד"ה ואין) מסביר גם הוא שהסברא שלא מעמידים אגרדמין לשערים נובעת מתוך קושי טכני ביכולת החיוב, אולם לדידו הסיבה שונה:

5 כמו כן, נקל להגיד שדיני גירומין ומחיקה, שנלמדים גם הם מפסוקים אלו, עוסקים גם באסדרה של כללי המסחר ולא במעשה המכירה - הדינים עוסקים בדיני מידה, מתי ואין על המוכר להביא מעבר למידה שנמדדה ומתי למוד באופן מדויק, הכול כדי לוודא שהמוצר נמדד כמצופה (וע"ע בבא בתרא פח, א ואילך). ומאחר שהפסוקים מתארים חובות אסדרה, אין הם מלמדים חובות בקשר לצורת המכר.

ואין מעמידין אגרדמים לשערים... שאין כל התבואות שוות ואי אפשר לאגרדמים לתת שער חלוק לכל מוכר ומוכר.

הריטב"א מפרש שהסיבה שאין מעמידים אגרדמין שיפקחו על מחירי השוק היא מתוך כשל מעשי המובנה במערכת - חוסר היכולת לקבוע מחירים מדויקים לכל סחורה וסחורה ולכל מוכר ומוכר. הריטב"א מבין שמרכולתם של תגרי השוק שונה בהכרח באיכותה אחת מהשנייה, ועל כן, כשקובעים מחירים, יש להקפיד להעמיד מחיר מתאים לכל סוחר. אולם, מריבוי המוכרים וקשיי הבדיקה המובנים, אין אפשרות לאגרדמין לוודא את דיוק פסיקתם בעת כפייתם על השערים. על כן, מבין הריטב"א, אין להעמיד כלל אגרדמין לשערים.

נפקותא ברורה לפירושו של הריטב"א היא שְׁלוּ היה ניתן לאמוד במדויק את מחירי הסחורות בשוק, היה מתחייב, מדאורייתא, להעמיד מפקחים שיוודאו את המסחר התקין.⁶ כמו כן, עד אשר תהיה מציאות שבה אפשר יהיה לאמוד מחירים באופן מדויק לאופן הרצוי, גם אם יהיה צורך, לא נראה שתהיה אפשרות להעמיד אגרדמין על השערים.^{7 8}

ב. סיבה ביסוד הדין

בניגוד לאמור לעיל, ניתן להסביר שישנה סיבה מהותית ביסוד הדין לכך שאין מעמידים מפקחים על השערים. בניגוד לקשיים הטכניים לעיל, חוסר החיוב והכשל המובנה ביכולת אמידת המחירים, ישנם שגרסו את קיומה של סברא חיובית לכך שאין ממזגים אגרדמין לשערים. לדידם, קיימת סיבה חיובית להעמדת אגרדמין לפיקוח המידות, והיא נידונה במדרש, ובמקביל ישנה סברא חיובית שלפיה אין למנות מפקח לאכופ מחירים אחידים בשוק.

1. רכוש פרטי

רבנו גרשום (שם ד"ה יהיה) מפרש:

היה להאי דרשא נמי שמעמידין בית דין אגרדמים ממונה שוטר למדות שיעיין שיהיו כולן ישרות. ולא לשערים שכל אדם יש לו רשות להוקיר תבואתו אם יפה הוא משל חבירו (וכל כך) [ובלבד] שלא ימעט המידה.

- 6 חיוב מדאורייתא מאחר שלימוד העמדת האגרדמין נובע מפסוק, והסיבה שאין מעמידים אגרדמין על השערים היא רק משום כשל פנימי, שבמקרה שתואר לעיל אינו תקף.
- 7 הרי אם הסברא לפיה חוסר היכולת להעריך נכונה מחירים יכולה לבטל דין אגרדמין מדאורייתא, מן הדין שתבטל סיבה דרבנן.
- 8 והצורך המדובר אינו רצון הציבור. במקרה שבו הציבור מעוניין לקבוע מחירים ודאי שיכולים מתוך סמכות הציבור. ועוד עיין בבבא בתרא (ח, ב).

לדבריו, אם תגר מחליט שסחורתו יפה מחיר מסוים, רשות קיימת לו לקבוע את מחירה.⁹ כלומר, רבנו גרשום מבין שלאדם קיימת זכות קניינית בלעדית על רכשו הפרטי, ואם אומר הסוחר שמרכולתו שווה מחיר מסוים, אין רשות לאחרים לחייבו להעמיד סחורתו במחיר פחות מזה שהתכוון אליו, מאחר שפרטי המסחר נתונים לו להחלטה.

אפשר להבין את דברי רבנו גרשום בכך שלסוחר קיימת הזכות להחליט על פרטי הקניין, אולם יש לו להקפיד על כללי המסחר והאסדרה בשוק, המידות שבהם משתמשים. על כן, מבין רבנו גרשום, קיימת זכות לתגר לקבוע את מחירו, אולם אל לו לשנות את גודל המידות - את כללי המסחר.

2. שיקול מערכתי-כלכלי

בדומה לדעת רבנו גרשום, גם ראשונים נוספים תפסו את סברת המדרש לפטור העמדת מפקחים על שערים כסברא חיובית, שבגינה אין ממנים אגרדמין, שאינה רק מתוך בעיה טכנית בלימוד החיוב או בהפעלת הסמכות בפועל. אולם, בניגוד לסברת רבנו גרשום, אפשר להבין שסברת המדרש נובעת מתוך שיקולי מערכת חברתית-כלכלית, ולא מתוך זכויות הפרט של הסוחר.

3. תמריץ בעייתי

הרי"ד (שם ד"ה ת"ר) מפרש:

ת"ר יהיה לך מלמד שמעמידין אגרדמים למדות, ולא לשערים... שאם נמנה אגרדמים על השערים לא יביאו החמרים תבואה לעיר ומתוך כך היוקר הווה.

הרי"ד מסביר שבמקרה של פיקוח מחירים, מתוך החיוב למכור בזול את הטובים, לא ירצו הסוחרים להעמיד מרכולתם למכירה בשוק כלל. מוסיף הרי"ד שעל כן, בעקבות התמריץ הלקוי, יגיע מצב שבו מחירי הסחורה דווקא יתייקרו. כלומר, הרי"ד מרחיב את נקודת מבטו מעבר לתגר הפרטי, ומבין שאם ימנו מפקחים על השערים הדבר יוביל לשינוי ולהפרעה לסדר המערכת.

אם כן, פירוש זה אינו מתחשב בהפרעה לקנייני הפרט, אלא מייחס חשיבות להשלכות הכלכליות על החברה ועל מערכת המסחר שתופרע במקרה של פיקוח על שערי השוק. כיוון זה והבא אחריו מוסברים היטב על ידי אחד הדינים שהופיעו כבסיס לחיוב להעמיד מפקחים על המידות - היסוד החברתי, לפיו האיסור להעמיד משקולות שאינן מדויקות נובע מכך שאם יעשו כן המערכת הכלכלית-חברתית לא תצליח להתקיים.

9 יש לעיין האם מכוונים דבריו שלסוחר יש זכות להעלות מחירים רק אם סחורתו טובה משל חברו באופן אובייקטיבי, או אף אם רק בעיניו יותר טובה, יתר לו להעלות את מחירה.

4. שוק חופשי

הרשב"ם (שם ד"ה ואין מעמידין) פירש גם הוא שאי העמדת אגרדמין על השערים נובעת מתוך שיקולים מערכתיים, אולם סברתו אחרת היא:¹⁰

ואין מעמידין אגרדמין לשערים - שלא ימכרו ביוקר סברא הוא דאינו צריך דאם זה רוצה למכור ביוקר אותו הצריך למעות יתן בזול וילכו הלוקחין אצלו וימכור זה בזול על כרחו.

הרשב"ם מסביר שלו סוחר אחד ימכור ביוקר, סוחר שני, שצריך למעות, ימכור בזול ויבואו אנשים ויקנו מהשני, ודבר זה יאלץ את המוכר הראשון למכור גם הוא בזול. כלומר, דווקא במצב שבו אין מפקחים על השערים, מחירי השוק יזלו. לפיכך, הרשב"ם גם הוא מחשיב את המערכת הכלכלית-חברתית הכוללת שבעינה אין להעמיד אגרדמין על השערים.

אם כן, יש להבהיר מה עומד מאחורי חיוב העמדת המפקחים על המידות, הרי גם מעשה זה מתנגש ומשנה את הסדר המערכתי שקיים בשוק. נראה שיש להסביר שפיקוח על השימוש במידות מתוקנות אינו נועד להתערב בסדרי המסחר, כי אם לאפשר את קיומם. כלומר, ללא מידות ישרות אין כלל יכולת לקיים מסחר, ועל כן החיוב להעמיד אגרדמין למידות נועד לאפשר את התפתחות המערכת הכלכלית, ולא לשנותה (ואף להפריעה) כמו שפיקוח על השערים יעשה.¹¹

על אף כל זאת, הגמרא בבבא בתרא מביאה את המדרש על חיוב העמדת האגרמין ולאחריו דעה שפוסקת שיש חובה לעמיד מפקחים אף על השערים, המחירים. ואם כן, יש לבאר שיטה זו ואיך הדעות לעיל מתיישבות איתה.

ג. אגרדמין לשערים מפני הרמאים

הגמרא בבבא בתרא (פט, א) מביאה את המדרש שלומד את החיוב להעמיד מפקחים על המידות בשווקים שיוודאו את תקינותן ודיוקן, ושלומד במקביל שאין צריך להעמיד מפקחים דומים על המחירים בשוק. אולם, מוסיפה הגמרא סיפור שמתאר מחלוקת לגבי הצורך למנות מפקח על השערים:

ת"ר: (לא) יהיה לך - מלמד שמעמידין אגרדמין למדות, ואין מעמידין אגרדמין לשערים. דבי נשיאה אוקימו אגרדמין בין למדות בין לשערים; א"ל שמואל

10 ודומה לו נמצא בפירוש הראשון של הריטב"א על אתר.

11 במילים אחרות, הדין החברתי עומד מאחורי חיוב העמדת מפקח על משקולות, ובמקביל עומד מאחורי חוסר החיוב להעמיד מפקח על המחירים, ושניהם מתוך הצורך לבסס מערכת כלכלית-חברתית מתפקדת וראויה.

לקרנא, פוק תני להו: מעמידין אגרדמין למדות, ואין מעמידין אגרדמין לשערים. נפק דרש להו: מעמידין אגרדמין בין למדות בין לשערים. א"ל: מה שמך? קרנא, תיפוק ליה קרנא בעיניה. נפקא ליה קרנא בעיניה. ואיהו כמאן סבר? כי הא דאמר רמי בר חמא א"ר יצחק: מעמידין אגרדמין בין למדות בין לשערים, מפני הרמאין.

הגמרא מביאה סיפור לפיו בבית הנשיא חייבו למנות מפקחים על המידות ועל השערים - שלח אליהם שמואל את קרנא שידרוש שאין להעמיד מפקחים על שערי השוק, כמפורש במדרש. אולם, קרנא שינה את שליחותו ודרש להם שיש להעמיד מפקחים אף על השערים. בסופו של הסיפור, שמואל מקלל את קרנא על כך ששינה את שליחותו ודרש להם שלא כהוגן.¹²

בכל אופן, הגמרא מבררת את שיטתו של קרנא, לפיה מעמידים אגרדמין הן על מידות הן על שערים, ומבינה שהסיבה לכך היא "מפני הרמאים". עוד קודם בירור השיטות בנוגע למהות הרמאים המדוברים, יש לברר האם הפסק של קרנא למעשה מרחיב את דין "אגרדמין", שנלמד מהפסוק רק על מידות, ומחיל אותו אף על שערים, או שמא, הפסק למעשה מחדש דין נוסף, שאינו קשור לדין אגרדמין המקורי, וחיידושו מחייב פיקוח על מחירים.¹³

בהנחה שמדובר על הרחבה של הדין המקורי, מצופה לראות גם בו את היסודות אשר הובאו לעיל בדין פיקוח על המידות, החברתי והמוסרי. אולם, אם מדובר בדין חדש, אזי לא יהיה צורך בקשרים מהותיים בין דין פיקוח על מידות לבין דין פיקוח על שערים - והסיבה שהובאו בצמוד ונדרשו יחד בבית הנשיא היא כי הם מתייחסים לתפקידיו של מפקח.

1. "מפני הרמאים" כדין חדש - היד רמ"ה

בטעמו של קרנא, מסביר הרמ"ה (שם):

ש"מ דהאי אגרדמים דקאמר מעמידין אותם לשערים לאו שלא למכור ביוקר בלחוד הוא, דא"כ מאי מפני הרמאין האי מפני מפקיעי שערים מבעי ליה, אלא שלא למכור בזול יתר מן השער היוצא בשוק. ומאי מפני הרמאין שמתוך שהוא מראה שהוא מוכר בזול נמצא מרגיל את בני אדם לבוא אצלו והוא מרמה אותן במדה או במשקל או בעירוב פירות רעות

12 ועיינו ברשב"ם ובשאר מפרשים לביאור קללתו של שמואל, וכן בירושלמי (בבא בתרא ה, ה) לסיפור מקביל ושונה.

13 יש לציין שבשני הצדדים, דין זה הוא רק בדיעבד, משום שיש רמאים, ולא לכתחילה. וכן חיוב הדין הוא מדרבנן, בין אם בעיקרו ובין אם כהרחבה של דין דאורייתא.

ביפות יותר ממה שהוא פוחת להן מן הדמים. מכלל דמאן דאמר אין מעמידין דלא לימנעינהו לזבוני בזול קאמר וקי"ל כותיה.

לשיטתו, המפקחים שלדעת קרנא חובה להעמיד על השערים, נועדו למנוע מצב שבו סוחר אחד מחליט להזיל את מחירי מרכולתו ולמוכרה מתחת לרף השוק - וזאת כדי להרגיל את הציבור לקנות אצלו עד לכדי מצב שבו יוכל לרמות אותם ולא ישימו לב למעשה המרמה. הרמאות שעליה מדבר היד רמ"ה היא גניבת דעת הלקוחות על ידי מכירת סחורה שאינה ראויה במחיר פחות - ומאחר שציבור הקונים רגילים למחיר נמוך, הם לא יבחינו בהחלפת המוצר.

אם כן, יש לברר האם לדידו יש קשר בין חיוב העמדת אגרדמין על השערים לחיוב העמדת מפקחים על המידות.

א. קשר בין מפקח על המידות לשערים

לכאורה, החיוב החברתי בחיוב אגרדמין למידות אינו שייך כאן. עשיית מידות שקר בעייתית משום שעצם השימוש במידות מעוותות משנה את צורת המסחר ומרמה את הקונים באופן חשאי. לעומת זאת, בנידון דין עצם הורדת המחירים, שהינה המעשה האסור, אינה משנה את צורת המסחר והינה מעשה ידוע לכל, רק שינוי התוצר בעורמה על ידי המוכר הוא אשר מרמה את הקונים. אם כן, אינו דומה הדין החברתי בחיוב פיקוח על מידות לדין פיקוח על השערים.

כמו כן, דין הציות המוסרי גם הוא לא שייך להסברו של היד רמ"ה את דין אגרדמין לשערים. הבעייתיות בעשיית משקולות היא עצם העיוות המובנה שקיים במשקולת שאינה מתוקנת. אך האם קיים עיוות במעשה הורדת מחירים? יתר על כן, במחלוקת בבבא מציעא (ס, א) חולקים רבי יהודה וחכמים בשאלה האם מותר להוריד מחירים, וחכמים אומרים שיהא מוריד המחירים זכור לטוב! ואם כן, אין לומר שיש בעצם מעשה הורדת המחיר משום עיוות מוסרי, אלא במעשים לאחרי. ¹⁴ על כן, אין החיוב המוסרי דומה בין דין אגרדמין למידות לבין דין אגרדמין על השערים.

אם כן, לשיטת היד רמ"ה, אין לדמות כלל את הדינים שמרכיבים את דין אגרדמין למידות לחיוב העמדת מפקחים שיוודאו שלא מורידים מחירים. על כן, נצרך להגיד

14 באופן מדויק יותר, יש לציין שעל עיוות משקולות התורה אמרה "תועבת ה'", והיא זו שמגדירה את הבעייתיות המוסרית שבדבר, אולם לא אמרה כן התורה על מעשה הורדת מחירים בשוק. אם כן, אין לדמות כלל את מעשה עיוות המשקולות להורדת המחיר לעניין פגם מוסרי.

שפסיקת הגמרא למנות אגרדמין לשערים "מפני הרמאים" הינה יצירת דין פיקוח חדש לחלוטין, שאינו מתקשר לדין אגרדמין על המידות.

אולם, עדיין יש לברר את המחלוקת עצמה בדין יכולת התגרים להוריד את מחירי מרכולתם. כמו כן, יש להבין בדעת היד רמ"ה, איך החיוב למנות אגרדמין שיוודאו שלא מורידים שערים נקשר להלכה שנפסקה לפיה יש להעמיד מפקח שיאכוף שסוחרים לא מעלים את המחירים.

ב. לעניין הורדת מחירים ופסיקת ההלכה

פירושו של היד רמ"ה את הדין - האם מותר להוריד מחירים - מתחבר לדברי הגמרא בבבא מציעא (ס, א-ב):

רבי יהודה אומר: לא יחלק החנוני... ולא יפחות את השער, וחכמים אומרים: זכור לטוב... מאי טעמא דרבנן? משום דקא מרווח לתרעא.

רבי יהודה וחכמים חולקים האם אפשר לסוחר להוריד את שערי סחורתו, רבי יהודה פוסק שלא וחכמים אומרים שיהיה סוחר זה זכור לטוב. לאחר מכן מבררת הגמרא את דעתם של חכמים, שהתירו את הורדת המחירים,¹⁵ ואומרת שהם סוברים שכך מחירים ירדו גם אצל שאר מוכרים - מתוך שראו שחלק מהסוחרים הנמיכו את השער אזי ירצו גם הם להוריד את השער ולהביא קונים אליהם.¹⁶ יש לברר את יסוד המחלוקת.

לכאורה אין לומר שרבי יהודה חולק על המציאות לפיה סוחרים ינמיכו את מחירי סחורותיהם במקרה שתגר יוריד, הרי מציאות היא ולכן לדעת כולם במצב שכזה מחירי השוק יתרווחו. על כן, נראה שמחלוקתם נסובה סביב השאלה על טובת מי צריך להגן - הלוקחים או המוכרים. חכמים, שמתירים להוריד שערים, סוברים שיש להגן על טובת הלוקחים - וכל מעשה שיכול להוביל להורדת שערי השוק ראוי הוא, ועושהו אף זכור לטוב. לעומתם, רבי יהודה סובר שדווקא על המוכרים יש להגן ויש להימנע ממצב שבו מחירי השוק ירדו עד למצב שבו סוחר פרטי לא יוכל לכלכל את עצמו ויאלץ לסגור את חנותו - ועל כן יש להימנע ממציאות שתאלץ את הסוחרים להוריד מחירים.¹⁷

15 שלא כפירוש רש"י על אתר, שמפרש שהגמרא מבררת את סיבת חכמים לקרוא למוריד השער "זכור לטוב".

16 כן פירש רש"י, אולם מפשט הגמרא נראה שעצם מעשה הורדת המחיר הוא שמרווח את השער, ללא קשר לשאר מעשי הסוחרים. הרמב"ם (מכירה יח, ד) פירש שמותר להוריד מחירים כדי לעודד אנשים שיקנו ממנו בהקפה וכך יוציאו מחיר נמוך.

17 באופן דומה, אפשר להגיד שעצם הורדת מחיר של יחיד תפסיד סוחרים אחרים מאחר שאלו לא יכולים להוריד את השער עד כדי כך. וכך פירשו המאירי ור' ברוך הספרדי על אתר.

בכל אופן, ההלכה לא נפסקה כדעת רבי יהודה אלא כחכמים, שיש היתר לסוחר להוריד מחירים, ואם כך גם אין למנות אגרדמין שנועדו לפקח שלא מורידים מחירים (כפירוש היד רמ"ה). הבנה זו מסתדרת עם פשטם של הגמרא והמדרש, שמהם נשמע שפוסקים שאין מעמידים אגרדמין לשערים כלל.¹⁸ ברם, רבים מהפוסקים והראשונים על הסוגיה בבבא בתרא, ובכללם היד רמ"ה עצמו, הבינו שיש להלכה להעמיד אגרדמין לשערים - ולדידם מדובר במפקח המוודא שאין מעלים מחירים. אם כן, יש לברר את המקור לדין זה לדעת היד רמ"ה.

זה לשון הרמ"ה:

אבל להעמיד ממונין שלא יפקיעו את השער מעמידין כדאמרין ביומא בפ"ק מתוך שפלהדרין הללו חובטין אותן ואומרין להן מכרו בזול מכרו בזול כו' אלמא הכי הלכתא.

היד רמ"ה מבין שמקור החיוב להעמיד אגרדמין שיפקחו על השערים נמצא במסכת יומא (ה, ב - ט, א):

תנן התם: הנחתומין לא חייבו אותן חכמים להפריש אלא תרומת מעשר וחלה... אמר עולא: מתוך שפרהדרין הללו חובטין אותן כל שנים עשר חדש, ואומרין להן: מכרו בזול, מכרו בזול! לא אטרחונהו רבנן. מאי פרהדרין - פורסי.

הגמרא דנה במספר סיבות שמייטרות את חיוב הנחתומים להפריש מעשר שני מדמאי. למסקנה, הגמרא מבינה שלא מטריחים את הנחתומים להפריש משום שהם נמצאים שנים עשר חודשים תחת שבטם של פקידי המלך, הפרהדרין, שמחייבים אותם להוריד מחירים, ועל כן אין נצרכים להפריש עוד מכספם למעשר שני.¹⁹ מכאן מבין היד רמ"ה את המקור והאפשרות להעמיד מפקחים שיוודאו שאין להעלות מחירים. לפיכך, מסתבר שלדידו של היד רמ"ה סמכות הדין היא משום דינא דמלכותא, משום דפרהדרין הינן שלוחי המלך, ולא משום דינא דאורייתא.²⁰

בניגוד לדברי היד רמ"ה, רבים הראשונים שפירשו את חיוב אגרדמין בבבא בתרא כחיוב לפקח שלא יעלו מחירים, וכן פסקו מתוך אותה גמרא את ההלכה שיש למנות מפקחים

18 המדרש במפורש אומר שאין ממנים אגרדמין על השערים והגמרא מביאה מעשה רב שבסופו שמואל קילל את האומר שיש להעמיד מפקחים על המחירים.

19 להעמקה במשמעות המילה ולדיוק בין "פרהדרין" ל"פלהדרין" עיינו בתוספתא כפשוטה (יומא א, א) וכן גדליה אלון, "פראיתרין: לתולדות הכהונה הגדולה בסוף ימי בית שני", תרביץ גליון י"ג כרך א', תשרי תש"ב, בפרט עמ' 16.

20 וקצר הגיליון מלהרחיב בנושאי דינא דמלכותא, מקור הסמכות, ההיקף והנפקותות היוצאות.

- לדידם מקור חיוב אגרדמין בסיבת הגמרא "מפני הרמאים", וקיים קשר בין דין אגרדמין על המידות לדין אגרדמין על השערים. אם כן, יש לברר איך לדידם מתקיימת הרחבת דין אגרדמין על המידות, וכן ההשלכות לפסיקת ההלכה שנובעת מכך.

2. "מפני הרמאים" כהרחבת דין אגרדמין למידות

לעיל ראינו את לשון הגמרא (בבא בתרא פט, א):

נפק דרש להו: מעמידין אגרדמין בין למדות בין לשערים... ואיהו כמאן סבר? כי הא דאמר רמי בר חמא א"ר יצחק: מעמידין אגרדמין בין למדות בין לשערים, מפני הרמאין.

לכאורה, פשוט הגמרא הוא שדין אגרדמין לשערים לדעת קרנא הינו מקבילה שלמה לדין אגרדמין על המידות - ולפי זה שני הדינים שקיימים באיסור עיוות המידות, הדין המערכתית-חברתי והדין האלוקי-מוסרי, יתקיימו גם בחובה לא להעלות מחירים. ברם, לא כך נראה מפירושם של הראשונים השונים שהרחיבו והעתיקו לדין אגרדמין על השערים רק חיוב אחד מתוך איסור עיוות המידות.²¹

א. כהרחבת האיסור האלוקי-מוסרי

1. מעשים למול החברה

רבנו גרשום ביאר (בבא בתרא פט, א):

מפני הרמאין. שלא יערב רעה ביפה וימכרנה ביוקר כיפה אלא היפה ימכור ביפה והרעה ברעה.

רבנו גרשום מתאר את הרמאים שבעקבות מעשיהם חייבו חכמים להעמיד אגרדמין אף על השערים. רבנו גרשום מתאר את מעשה הרמאות בכך שהסוחר מחליט לערב פירות איכותיים בשאינם איכותיים ולאחר מכן מעלה הסוחר את מחיר התערובת כאילו מדובר בסל שלם מלא בפירות איכותיים - והרמאות היא שהקונים משלמים את המחיר הגבוה.²²

21 נקל להבין בשל כך שלכולי עלמא מינוי מפקחים על המחירים הוא מעשה בדיעבד, בשל הרמאים, ומעיקר הדין אין להעמיד אגרדמין על השערים כמפורש במדרש. על כן, סביר שבחיוב בדיעבד לא יתקיימו שני הדינים אלא רק הדין הספציפי ששייך במציאות שבה קיימים רמאים.

22 לכאורה יש להקשות, שהרי הלוקחים יכולים להבחין בעירוב הסחורה הפחותה בסחורה הטובה ויתעקשו לשלם מחיר נמוך! התוספות רי"ד במקום (ד"ה ת"ד) מפרש שהעירוב הוא

אם כן, רבנו גרשום מפרש שהבעייתיות שברמאים היא עצם עירוב הסחורות וגביית המחיר שלא כהוגן. בפשטות, אפשר לטעון שדין אגרדמין על השערים, לדעת רבנו גרשום, נועד כדי לענות על החיוב של הסוחר לנקוט במעשים ראויים בזמן המסחר, לא לערב במרמה את סחורתו ולתמחרה שלא כצדק. כלומר, רבנו גרשום מדבר על הבעייתיות של עצם המעשה כהרחבה של החובות המוסריות שיש לסוחר לנקוט בהם בעת המסחר.²³

התוספות רי"ד (שם ד"ה ת"ד) מפרש באופן דומה לפירושו של רבנו גרשום, אולם מדייקן מעט:

ואיהו כמאן סבירא ליה כי הא דאמר רמי בר חמא מעמידין אגרדמים למידות ולשערים מפני הרמאים, פי' שאומרין הפירו' שלנו הם יפים ובעבור זה אנו מייקרין אותן, ומפרכסין אותן להשים הרעים למטה והטובים למעלה משום הכי מעמידין עליהן אגרדמים לבדוק אותם.

התוספות רי"ד מסביר שמעשה הרמאים הוא קריאת התגר לעוברים ולשבים שסחורתו איכותית היא, בזמן שמסדר בשקיו את הסחורה האיכותית מעל לסחורתו הפחותה. כך למעשה הלוקחים לא שמים לב שגובה התגר מחיר על סחורה איכותית בזמן שבשקיו ישנה כמות של סחורה שאינה איכותית.²⁴

נראה כי ישנו שוני מהותי בין פירושו של הרי"ד לזה של רבנו גרשום לעיל. רבנו גרשום דיבר על חוסר המוסריות של מעשה עירוב הסחורה, אולם לדידו הבעייתיות היא בעצם גביית המחיר שלא כהוגן. אולם, התוספות רי"ד מדבר על חוסר המוסריות של הטעיית האנשים במסחר - לדידו הרמאות היא שהלוקחים לא מודעים לכך שהם משלמים שלא כהוגן.

אם כן, שתי הדעות האלו מרחיבות את החיובים המוסריים שיש לסוחרים לעמוד בהם בעת המסחר, אבל חולקות במעשה האיסור - האם בעירוב המרכולת וגביית מחיר שלא כהוגן או בהעלמת עין הלוקחים מטיב הסחורה האמיתית.

הנחת הפירות האיכותיים מעל לפירות הפחותים וכך הקונים לא שמים לב למעשה המרמה. אולם יש לומר, כלדהלן, שפירושיהם שונים מהותית ולא שרבנו גרשום לא דק בפירושו. 23
אם כי ייתכן שפירוש זה וחלק מהבאים אחריו מרחיבים דין אחר, את הדין החברתי. אולם נראה שמאחר שהם מפרשים את מעשה הרמאים כבעייתיות של המעשה ולא של התוצאה מסתבר שהם רואים בחיוב המוסרי את עיקר הדין ולא בחברתי, שמשנה סדרי מסחר - מעשה שגורם לאנשים להתרחק במסחר מעושה המעשה, כדברי האברבנאל.
24 דברים שדומים לאחד הפירושים שהרשב"ם דוחה: "ל"א מפני הרמאין... או שנתן חטין יפות למעלה ורעות למטה" (בבא בתרא פט, א ד"ה מפני הרמאים).

2. מעשים אישיים

הר"י מיגאש ביאר בכיוון אחר (שם ד"ה ת"ר):

ת"ר יהיה לך מלמד שמעמידן אגרדמין למדות... וסוגיא דשמעתא דמעמידן אגרדמים בין למדות בין לשערי' כלו' שיגזור על בעלי החנויו' שלא יהו מוכרין אלא בכך וכך כדי שלא יפקיעו את השערים.

הר"י מיגאש מסביר שהמרמה של הרמאים בסחר היא עצם הפקעת השערים - אין הבעייתיות שאותה רואה הר"י מיגאש חלק מתמחור לקוי של המרכולת, מאחר שעירב שלא כהוגן או משום שרימה את עין הלוקחים, אלא המעשה הבעייתי לפי הר"י מגאש הוא הפקעת השערים כשלעצמה.²⁵ לפיכך, נקל להגיד לפירושו שמרחיב הוא את החיוב המוסרי שנמצא בדין אגרדמין על המידות.

בניגוד לדבריהם, הרשב"ם פירש את מעשי הרמאים באופן שונה, באופן שמרחיב דווקא את הדין והחיוב המערכתי-כלכלי שנמצא בחובת העמדת האגרדמין על המידות.

ב. כהרחבת האיסור המערכתי-חברתי

פירש הרשב"ם (שם ד"ה מפני הרמאים):

מפני הרמאין - שממתניין עד שימכור אותו המוכר בזול ואח"כ מוכרין ביוקר, ל"א מפני הרמאין המוכרים ביוקר ואומרים שהוסיפו במדה או שנתן חטין יפות למעלה ורעות למטה או כל מיני רמאות.

הרשב"ם, בדומה לפירושו לגבי הסברא לפיה אין להעמיד אגרדמין על השערים, מפרש את "מפני הרמאים" על פי טיעונים כלכליים. לדבריו הרמאים הם הסוחרים שיחכו עד אשר המוכרים בזול יגמרו את סחורתם ואזי יעלו ויפקיעו את השער - ברגע שלא תהיה יותר תחרות עם סוחרים אחרים בשוק. על פי זה, מבין הרשב"ם, קרנא פוסק שיש להעמיד מפקחים שיוודאו את מחירי השוק ההוגנים בכל עת.

כמו כן, הרשב"ם שולל בפירושו את ההסברים שהובאו בדעת הראשונים לעיל, ולדבריו הרמאות אינה תמחור לקוי של המחירים או עירוב שלא כהוגן את הסחורה ואף לא

25 קשה לבאר בדעת הר"י מיגאש שהוא חולק על סברת הרשב"ם לפיה מחירים דווקא ירדו אם לא יהיה פיקוח על מחירים, מאחר שיש כאן דיון מציאיות. על כן, יש לבאר בדעתו שהבעיה היא לא בכך שכל מחירי השוק יעלו בשל אי פיקוח מחירים, אלא הבעיה היא בעצם מעשה העלאת המחיר והפקעת השערים בשוק - כלומר הסתכלות פרטית על המעשה ולא על התוצאה המערכתית-חברתית.

עצם העלאת המחירים. כלומר, מבין הרשב"ם שעצם הבעייתיות שברמאים היא לא במעשה הרמאות, אלא בתוצאת הרמאות - ועל כן בשינוי ועיוות סדרי המסחר החברתיים. לדידו, לכולי עלמא אין כלל בעיה לנהל מערכת כלכלית שבה יש שוק חופשי, אולם קרנא סובר שבמקומות שבהם אפשר להגיע למצב שבו לא תהיה תחרות אזי יש לוודא שאין מפקיעים את המחירים.

"מפני הרמאים" מחייב רק בדיעבד העמדת מפקחים על המחירים. במקום שבו לא מתאפשר קיום ראוי של מערכת כלכלית-חברתית - אפשרות להבטיח שוק חופשי - אזי יש להעמיד מפקחים על השערים. כלומר, גם חיוב העמדת ממונים על המחירים נועד לשם ביסוס מערכת כלכלית-חברתית מסוימת, אולם רק במקרה שבו אין דרך לבסס מערכת שכזו בדרך אחרת (משום שקיימים רמאים).

אם כן, נקל להגיד שלדעת הרשב"ם סברת "מפני הרמאים" מרחיבה את הדין המערכתי-כלכלי שנמצא בתוך חיוב העמדת האגדרמין למידות.

ד. פסיקת הלכה

בניגוד לפשט המדרש והגמרא, הלכה נפסקה כדעת קרנא שיש להעמיד מפקחים גם על המחירים. מלבד הי"ד רמ"ה, כל הדעות שהסברנו לעיל הרחיבו את יסודות דין אגדרמין למידות לבסיס דין אגדרמין על השערים, ועל כן אינן צריכות לחפש מקור נוסף לחיוב מינוי המפקחים על השערים.²⁶

כעת יש לברר את ההבדלים בפסיקת ההלכה בין הפוסקים השונים. נבחן זאת לאור חקירתנו במהות דין אגדרמין על השערים, האם מדובר בדין שנובע מתוך הצורך בשימור ובניית מערכת חברתית-כלכלית תקנית, או שמא בצורך לוודא שפרטי החברה נוהגים בצורה אישית באופן ראוי מוסרית במסחרם.

1. בין הרמב"ם לשולחן ערוך

הרמב"ם פסק (גניבה ח, כ):

חייבין בית דין להעמיד שוטרים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך שיהיו מחזרין על החנויות ומצדקין את המאזנים ואת המדות ופוסקין את השערים, וכל מי שנמצא עמו משקל חסר או מדה חסרה או מאזנים מקולקלין רשות יש להן להכותו כפי כחו ולקנסו כפי ראות בית דין לחזק הדבר, וכל מי שמפקיע את השער ומוכר ביוקר מכין אותו וכופין אותו ומוכר כשער השוק.

26 לדעת היד רמ"ה, כפי שהסברנו, הגמרא בבא בתרא כלל לא נפסקה להלכה ומקור לדין הפיקוח נמצא בדין פרהדרין.

הרמב"ם מקשר בהלכה יחידה בין דין אגרדמין למידות לבין דין אגרדמין לשערים, ומכאן נראה שהוא מבין את חובת העמדת מפקח על השערים כהרחבה של דין מפקח על המידות. כדי לחדד את ייחודיות הפסיקה של הרמב"ם יש לעמוד על ההבדלים בינה לבין פסיקתו של השולחן ערוך בנושא (ח"מ רלא, כ):

חייבים בית דין להעמיד ממונים על השערים שלא ירויח כל אחד מה שירצה, שאין לו לאדם להרויח בדברים שיש בהם חיי נפש, כגון יינות שמנים וסלתות, אלא השתות.

בד"א, במוכר סחורתו ביחד בלא טורח, אבל חנוני המוכר סחורתו מעט מעט, שמין לו טרחו וכל יציאותיו, ומותר עליהם ירויח שתות, בד"א, כשלא הוקר השער. אבל אם הוקר השער, ימכור כפי היוקר.

והני מילי היכא דאיכא בית דין דפרשו לכולהו מוכרים לזבוני הכי, אבל אי כל חד זבין בכל מה דיכול, לא מיחייב האי לחודיה לזבוני בזול.

השולחן ערוך פוסק גם הוא שיש להעמיד אגרדמין למידות (שם סעיף ב') יחד עם אגרדמין לשערים. אולם, השולחן ערוך מסייג את פסיקתו בכמה עניינים מהותיים ששונים מפסיקתו של הרמב"ם - חובת פיקוח המחירים נכונה רק בסחורות שיש בהן חיי נפש (סברתו ייחודית), הפיקוח חל רק על מוכרים סיטונאים שמוכרים בבת אחת ואינם טורחים רבות בסחורה (ע"פ הרא"ש ב"מ ג, טז), וחובת הפיקוח קיימת רק אם כל הסוחרים בשוק נשמעים להוראות בית הדין (ע"פ היד רמ"ה ב"ב ז, א).²⁷ ויש לברר את מהות ההבדלים בין הפסיקות השונות.

לכאורה, ניתן להסביר בקלות את ההבדל בין הפסיקות על פי חילוקנו המרכזי בדעת הראשונים לעיל בדבר הרחבת דין אגרדמין למידות לדין אגרדמין לשערים - האם הורחבה החובה המוסרית של הסוחר לנהוג באופן ראוי או שמא הורחבה החובה לדאגה לסדר מערכתי-כלכלי מתפקד.

אם דין אגרדמין על השערים נועד לוודא שסוחרים פועלים באופן ראוי (ומשמע מדברי הרמב"ם שהמעשה שאינו ראוי הוא עצם העלאת המחירים), אזי ברור שחובת הפיקוח תהיה על כל מוצר שנמכר בשוק - בכולם אפשר להתנהג באופן לא ראוי בהעלאת המחיר ללוקחים. כמו כן, אין שייך ההבדל בין תגר המוכר סחורתו מעט מעט לבין

27 אפשר לטעון להבדל נוסף בין שתי הפסיקות והוא זהות הגוף הממנה - לפי הרמב"ם מדובר בבית דין ממש, בעוד לפי השולחן ערוך נראה שמדובר בכל סמכות ציבורית. אולם, יש לטעון זאת בעיקר ביחס לדין אגרדמין, שהרי הלכה למעשה הרמב"ם (מכירה יד, ט) פוסק על פי הגמרא בבבא בתרא (ח, ב) שיש לציבור הזכות לקוץ בעצמם את מחירי השווקים ולדאוג לפיקוח עליהם.

סיטונאי שמוכר מרכולתו בבת אחת וללא טורח - הרי אין סברא שבשל טורח התגר יִתָּר לפעול באופן שאינו ראוי. כמו כן, בין אם כל תגרי השוק מקשיבים לבית הדין ולא מעלים מחירים ובין אם רובם או כולם אינם נשמעים לפסקי בין הדין, עדיין תחול על היחיד חובת ההתנהגות הראויה ואינו יכול להעלות מחירים על דעת עצמו.

אם כן, נהירה שיטת הרמב"ם על פי זאת, שדין אגרדמין על השערים נובע מתוך החובה המוסרית שנמצאת בדין אגרדמין על המידות, והרמב"ם סובר כשאר ראשונים שראו בסיבת הגמרא "מפני הרמאים" הרחבה של חובה זאת.²⁸

לעומת זאת, אם מבינים את דין אגרדמין על השערים כך שהוא מיוסד על הצורך בביסוס מערכת חברתית-כלכלית מסודרת ומתאימה, אזי נקל להבין מדוע לדידו של השולחן ערוך אין צורך בפיקוח על מוצרים שאין בהם חיי נפש. מעיקר הדין אין צורך בפיקוח על מחירים - מאחר ששוק עובד באופן יעיל רק ללא פיקוח - אולם בשל הרמאים נוצר חשש ממצב שבו אוכל נפש לא יהיה נגיש לחלק מן הציבור, ועל כן יש לוותר על ייעול התמחור לשם ווידוא שכל הציבור יכול לקנות אוכל שיש בו חיי נפש. אולם, בשאר מוצרים אין שום צורך בהתערבות, מאחר שהשוק מועיל לתמחורם אצל שאר הציבור ואין חשש מפגיעה במערכת החברתית.

כמו כן, ודאי שדין הפיקוח לא יחול על התגר המוכר את סחורתו בטורח, אלא למענו יחושב גם שכר טרחתו שממנו יכול להתפרנס כתוספת על מחיר המוצר - הרי אם לא תינתן אפשרות למוכר להרוויח מסחורתו, מערכת כלכלית לא יכולה לצמוח ולהתנהל באופן יעיל.²⁹

אם רואים את דין הפיקוח כנטוע בצורך לוודא התנהלות ראויה של המערכת, אזי נהיר שאם לא כל הציבור פועל על פי פסיקות המפקח אין שום צורך בפיקוח שכזה, שהרי במצב שכזה לא ניתן לבסס מערכת כלכלית כלל.

אם כן, ברורים דברי השולחן ערוך ומיושבים דברי הרמב"ם. אולם, למרות הכל, פסק הרמב"ם בהלכות מכירה נראה לכאורה אחרת מהמבואר.

2. קושי בשיטת הרמב"ם

הרמב"ם פוסק את דין חיוב העמדת אגרדמין לשערים גם בהלכות מכירה, אולם שם הוא פוסק שהדין חל רק על דברים שיש בהם חיי נפש (מכירה יד, א-ב):

28 דעות רבנו גרשום, הרי"ד והר"י מיגאש שהוסברו לעיל.

29 באופן מדויק יותר יש לבאר, שחובת הפיקוח חלה רק על סיטונאים שמוכרים כמות רבה בבת אחת, שכן נדרש שיפיצו סחורתם לבעלי החנויות במחיר אחיד כדי לאפשר למוכרים לבסס מערכת תחרותית בריאה ושוויונית.

(א) כבר ביארנו שהנושא ונותן באמונה ואמר כך וכך אני משתכר אין לו הונויה, ואפילו אמר זה לקחתי בסלע ובעשר אני מוכר מותר, אבל בית דין חייבין לפסוק השערים ולהעמיד שוטרין לכך, ולא יהיה כל אחד ואחד משתכר כל מה שירצה אלא שתות בלבד יפסקו להם בשכרם, ולא ישתכר המוכר יתר על שתות.
 (ב) במה דברים אמורים בדברים שיש בהם חיי נפש כגון יינות שמנים וסלתות, אבל העיקרין כגון הקושט והלבונה וכיוצא בהן אין פוסקין להם שער אלא ישתכר כל מה שירצה.

לאחר שמסיים הרמב"ם את העיסוק בדיני אונאה, ולאחר דיניו האחרונים שמתירים מכירה בהפרש מעל לשתות מעבר לשער בשוק (במקרה שבו הסוחר מיידע את הלוקח כמה מרוויח מהמכירה), הרמב"ם פוסק שאין לעשות כן מאחר שאין ראוי לציבור הסוחרים להרוויח מעל לשתות במכירתם ועל כן יש להעמיד מפקחים.

כדי להדגיש את הבעייתיות המוסרית שיש לרמב"ם במעשה הפקעת השערים, מביא הוא בהלכה נוספת השוואה לדין ריבית (שם, ו):

וכל המפקיע שערים או שאצר פירות בארץ או במקום שרובו ישראל הרי זה כמלוה ברבית.

השוואה בין דינים אלו בהירה לאור ההבנה שבשני הדינים לכאורה המעשה הכלכלי היעיל הוא עשייתם - הלוואה בריבית מאפשרת נתינת הלוואות באופן פשוט, והאפשרות להעלות מחירים מועילה לתמחור מוצרי השוק - אולם בשני הדינים אסור לעשות כן, מתוך החובה המוסרית שיש על הסוחר לקיים.³⁰ אם כן, יש להסביר מדוע בהלכות אלו פסק הרמב"ם שדין הפיקוח חל רק על דברים שיש בהם חיי נפש ובהלכות גניבה פסק שחל על כל מוצר - ואיך הבדל זה מתיישב עם הסברנו בדעת הרמב"ם.

בפשטות, ניתן לבאר בדעת הרמב"ם שכל סוגי האוכלים נחשבים למוצרים שיש בהם חיי נפש.³¹ כמו כן, ייתכן שבהלכות גניבה הרמב"ם כיוון דבריו שיש להעמיד מפקח רק על מוצרים שיש בהם אוכל נפש (קרי, אוכלים). ואם כן, דעת הרמב"ם, שסיבת הפיקוח היא משום האיסור המוסרי להעלות מחירים, מיושבת - שהרי אפשר שהבעיה המוסרית קיימת רק במעשים שמשפיעים על חיי פרטים הבסיסיים ולא על מוצרי מותרות.

באופן שונה, אפשר שהרמב"ם פוסק להלכה שיש תרי גווני חיוב אגרמין לשערים - חיוב מוסרי וחיוב חברתי - וכל אחד מן החובות מחייב דין שונה בעל גדר ונפקותות

30 אם כן, השוואה זו מביאה לדון בשאלה האם דין ריבית הינו דין אישי על האדם ולא עניין מערכתית-חברתי (במילים אחרות, האם ריבית היא איסור או גזל), וקצר הגיליון מלהכיל.

31 כפי שדייק הכסף משנה על אתר מלשון הרמב"ם.

ייחודיות. בהלכות גניבה מדבר הרמב"ם על החובה המוסרית שיש על הסוחרים בשוק וממילא חל על כל מוצר ומוצר. לעומת זאת, בהלכות מכירה עוסק הרמב"ם בחובות החברתיות-כלכליות שבעקבותיהם יש לכוף את הסוחרים למכור במחיר אחיד - ועל כן חלות רק במוצרים שיש בהם אוכל נפש, כדברינו בדעת השו"ע. אולם לא נראה כן מדיוק דבריו.

בניגוד לתירוצים אלו, אפשר לראות חילוק מהותי יותר בין שתי ההלכות שבהן הזכיר הרמב"ם את דיני פיקוח המחירים.

יש לשים לב שהרמב"ם הכניס את שני הדינים בשני קבצי הלכות שונים - הלכות מכירה והלכות גניבה. רק בהלכות מכירה מזכיר הרמב"ם שסמכויות המפקח נכונות רק על מוצרים שיש בהם חיי נפש, בעוד בהלכות גניבה הוא לא מזכיר עניין זה. כמו כן, רק בהלכות גניבה מזכיר הרמב"ם שיש סמכות לשוטרים להכות ולכוף את הסוחר למכור כשער השוק.

אם כן, כדברינו לעיל נראה שבשתי ההלכות הרמב"ם מדבר על שני דינים שונים של חיוב העמדת מפקח על המחירים - אולם סביר מדבריו ששני הדינים נובעים מתוך החובה המוסרית האישית להתנהג באופן ראוי, וכל אחד מהדינים נועד לענות על חובה אחרת. בהלכות מכירה מדבר הרמב"ם על האיסור להשתכר יתר על שתות בדברים אשר משפיעים על חיי אחרים (מוצרים שיש בהם חיי נפש), בעוד בהלכות גניבה החובה המוסרית שעליה עונים מפקחי השוק היא עצם העוולה שבהפקעת המחירים.³²

על כן מיושבים גם ההבדלים שבעצם החובה בכל אחת מההלכות. בהלכות מכירה ההלכה מתייחסת לצורך בקביעת מחיר למוצרים הבסיסיים - מאחר שעניינה הוא מניעת הרווח על חשבון חיי נפש האחר. לעומת זאת, בהלכות גניבה עיקר ההלכה נסוב סביב הצורך של השוטרים לכוף את הסוחר למכור כשער השוק (ואף לא מוזכר מי קובע אותו) - מאחר שעניינה הוא מניעת מעשה הפקעת השער על ידי הסוחר.³³

32 כהכוחה ניתן לומר שבהלכות מכירה בעיה זו אף אינה שייכת, הרי בדין שם נאמר בפירוש שהסוחר מוכר באמונה.

33 שתי חובות אלו - מניעת הפקעת מחירים ומניעת רווח מעל לשתות - מקבלות ביטוי בדיונים שונים בגמרא. הראשונה, בדיונים לעיל לגבי אגרדמין ופרהדרין. השנייה, בדברי שמואל לאורך הש"ס (בבא בתרא ז, א; מנחות עז, א; בבא מציעא מ, א) שאוסרים על הסוחר להשתכר יתר על שתות - החידוש בהעמדתנו לעיל היא הסברא והמקור לאיסור רווח מעל לשתות, דבר שהתחבטו בו כמה ראשונים בהמשך הפרק (רשב"ם בבא בתרא ז, א ד"ה והמשתכר; מאירי בבא בתרא ז, א ד"ה בני העיר) - לדברינו יסוד האיסור הוא החובה

3. הירושלמי - מצווה שמתן שכרה בצידה אין בית דין נענשין עליה

נאמר בירושלמי (בבא בתרא ה, ה):

כתיב (ויקרא יט לו) מאזני צדק אבני צדק מיכן אמרו חכמים כל מצוה שמתן שכרה בצידה אין ב"ד מוזהרין עליה. (דברים כה טו) יהיה לך מנה לך אנגרמוס על כך ותימר הכן. א"ר בון בר חיייה כיני מתני' כל מצוה שמתן שכרה בצידה אין בית דין נענשין עליה.

הירושלמי לומד את הפרשיות שמדברות על דיני אגרדמין ומשליך אותם על דין ייחודי, "מצווה שמתן שכרה בצידה - אין בית דין נענשין עליה". דין זה מלמד שכל מצווה שבתורה שעליה נאמר שכר, אין בית דין נענשים על אי אכיפתה.³⁴ לענייננו, אין בית דין מחויבים למנות מפקח שיכריח את הסוחרים לוודא את תקינות מידותיהם.

יש לעיין מדוע אין השולחן ערוך והרמב"ם מביאים אמירה זו להלכה בפסיקותיהם. אמנם ניתן להגיד שלשון הפוסקים לפיה המפקחים "רשאים להכותו" או "רשות יש להם להכותו" מסמלת את ההלכה שבית הדין אינם מוכרחים לכפות אלא הדבר נתון לרצונם,³⁵ אולם נראה לענ"ד שדוחק הוא. אם כן, יש לברר מה ראה הירושלמי שדן בדין אגרדמין כמצווה שמתן שכרה בצידה, בעוד שהבבלי - שעל פי דבריו עמודי ההוראה פסקו - אינו דן כלל בדין על פי אמירה זו.

אפשר להציע כיוון שמתבסס על כך שהשכר שמוזכר בסמיכות לחיוב אגרדמין נמצא אך ורק בפרשייה בדברים, ולא בפרשייה בויקרא: "אֲבָן שְׁלֵמָה וְצֶדֶק יִהְיֶה לָּךְ אִיפֹה שְׁלֵמָה וְצֶדֶק יִהְיֶה לָּךְ לְמַעַן יֵאָרְכוּ יְמֵיךָ עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֶיךָ נָתַן לָּךְ" (דברים כה, טו).

נוסף על כך, כפי דברנו לעיל, שתי הפרשיות שמדברות על חיוב הדיוק במידות מלמדות שני דינים שונים - חברתי ומוסרי. על כן, יש מקום לנקוט שאם מבינים כפירוש האברבנאל, ששני הדינים נמצאים באופן מעורב בשתי הפרשיות, אזי ייתכן שגם דין אגרדמין בכללו מבוסס על שני הפסוקים הללו במקביל - ואזי מאחר שבפסוק אחד שכר נאמר בצמידות למצווה, אזי כל דין אגרדמין ייחשב כמצווה שמתן שכרה

המוסרית שיש על הסוחרים למלא, חובה שנלמדת מאותו הצורך של חובת העמדת האגרדמין.

34 מהבבלי (חולין קי, ב) וכן מפירושו של רש"י שם (ד"ה שמתן שכרה בצידה), מובן שאין בית הדין מוזהרים כלל על מצווה שנאמר שכרה בצידה, מאחר שעצם העונש על עברתה הוא אי קבלת שכר המצווה. הירושלמי לעיל דוחה כיוון זה במפורש וכן הבין הריצב"א לדינא (בדבריו המובאים בתוספות על בבא בתרא ח, ב ד"ה אכפיה לרב נתן), ואכמ"ל.

35 וכן פירש הפני משה (בבא בתרא ה, ה ד"ה כיני מתניתא).

בצידה. אולם, אם מבינים ששני הדינים מופיעים בשתי הפרשיות באופן נפרד, כל יסוד בפרשיה משלו, עולה שיש כאן למעשה שני דינים שמקבלים ביטוי יחיד, האגרדמין. ואם כן, עצם זה שהשכר נאמר בסמוך לפסוק אחד, ולדין אחד, אינו משליך לגבי הדין השני שמרכיב את דין אגרדמין.

אם כן, הירושלמי שרואה את לימוד היסודות כאברבנאל, דן את כל דין אגרדמין על פי אמירה שמדובר במצוות עשה שמתן שכרה בצידה. בניגוד לכך, הבבלי הבין כצד השני ואינו מתייחס כלל לדין אגרדמין כעשה ששכרה בצידה, שהרי יש יסוד בדין שאינו שייך בו שכרה בצידה.³⁶ אם כן, השולחן ערוך והרמב"ם פסקו על פי הבנת הבבלי ואכן לא הזכירו את האמירה שבתי הדין אינם נענשים על כך שלא אוכפים את דין אגרדמין.³⁷

ה. הסבר דעות הראשונים

לאחר שדשנו בכל זאת, נקל להסביר איך כל שיטה שהסבירה מדוע אין מעמידים אגרדמין על השערים מסכימה כעת, בעקבות סיבת הגמרא "מפני הרמאים", למנות מפקחים שכאלו:

לפי השיטה שהסבירה שאין להעמיד אגרדמין משום הסיבה הטכנית שאין לימוד חיובי מתוך הפסוקים להעמיד אגרדמין שכאלו - סיבת הגמרא "מפני הרמאים" מספקת סיבה שיכולה להיות מקבילה לחיוב מהפסוק.

הריטב"א שהסביר שאין להעמיד מפקחים משום שאי אפשר למדוד כראוי את המחירים של כל מוצרי השוק, יכול לסבור שבמקרה שבו מדברים על מוצרים שיש בהם חיי נפש אין כלל מעוניינים בתמחור ראוי לכל מוצר אלא בתמחור ראוי לאנשי העיר.

36 יש לציין שהירושלמי, כדי להוכיח שדין אגרדמין מדבר על מצוות עשה שמתן שכרה בצידה, מביא דווקא את הפסוק בויקרא: "מֵאֲזַי צֶדֶק אֲבִי צֶדֶק אִיפֹת צֶדֶק וְהֵן צֶדֶק יִהְיֶה לָכֶם אָנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם" (ויקרא יט, לו). כלומר, הירושלמי מבין שדווקא הפרשיה בויקרא היא זאת שמתן שכרה בצידה (ויתכן שגם זאת בדברים). יש קושי בדברים אלו שהרי בפסוק זה לא נאמר כלל שכר. ועיין בפני משה ובעלי תמר במקום (ד"ה כתיב מאזני) להסבר סברת הירושלמי.

כדי ליישב את הדברים, יש לבאר שהבבלי חולק גם על הגדרת הפסוק בויקרא כעשה ששכרה בצידה, וכפשוט הפסוקים יש להגיד שאין בו שכר. ועוד עיין בשו"ת המהרי"ק (סי' קמח) שסבר ש"שכרה בצידה" יכולה לבוא רק בדמות שכר אריכות ימים, שנמצא בפרשיה בדברים.

37 קושי נוסף בדברי הפוסקים הוא שמדבריהם לא נראה שמינוי מפקחים על השערים הוא מעשה בדיעבד, מפני הרמאים (וזאת אחרי שאף פסקו הרחק מפשט דברי המדרש והגמרא), וצ"ע.

רבנו גרשום הסביר שבעקבות שסחורות, ועל כן גם המסחר, הוא רכוש הפרטי של התגר קיימת לו הזכות לקבוע לבדו את מחיר המוצרים. אם כן, יכול לסבור רבנו גרשום שבמקרים שעסוקים במוצרים שיש בהם חיי נפש, מאחר שבהגדרתם משפיעים הם על בסיס קיום שאר פרטי החברה, אין זכות לתגרים לקבוע את המחיר - בין אם מתוך שלא באמת שייך להם אלא לציבור ובין אם מדובר בחיוב להתחשב בכלל.

הרי"ד הסביר שבמקרה שבו יהיה פיקוח מחירים ייוצר מצב של תמריץ שאינו מועיל למערכת המסחרית בעיר, המוכרים לא ירצו להמשיך למכור את סחורתם באזור מתוך אי הכדאיות הכלכלית. אם כן, מובן שסיבת הגמרא "מפני הרמאים" למעשה מעלה תמריץ נגדי שגם הוא שלילי - אכן, פיקוח מחירים מוביל לתמריץ שלילי על מערכת המסחר, אולם לעתים קיימת מציאות שבה יש רמאים שפוגמים במסחר וגורמים לתמריץ שלילי חזק אפילו יותר.

לבסוף, הרשב"ם הסביר שישנה סברא לפיה אין להעמיד אגרדמין על השערים - מאחר ששוק חופשי מועיל יותר להורדת מחירי המוצרים - וכמו כן, מביא הרשב"ם עצמו הסבר לאמירת הגמרא "מפני הרמאים". כאמור, הרשב"ם מבין שישנם מצבים שבהם סוחר אחד יוביל או יחכה לגמר הסחורה אצל שאר התגרים, ואז יעלה מחירים והלוקחים יאלצו לקנות רק אצלו במחיר גבוה. כלומר, במציאות שבה אי אפשר להתגונן מפני מצבים שבהם אין תחרות בשוק, "מפני רמאים", יש לפקח על המחירים כדי לבסס באופן אחר מערכת כלכלית ראויה.

ו. סיכום

בדברינו סקרנו את המדרש על ספר דברים לפיו יש להעמיד מפקחים על המידות, ואת דברי האמוראים עליו שהרחיבו את הדין וחייבו אף מינוי אגרדמין על השערים - חיוב פיקוח מחירים.

הסברנו את סיבת המדרש להעמיד מפקחים על המידות על פי הבחנה בין שני דינים יסודיים בחיוב התורה - החובה האלוקית-מוסרית שמבוססת על מעשה שמוגדר כתועבה, והחובה החברתית-כלכלית שמבוססת על הצורך לבנות מערכת חיים ראויה.

על בסיס חילוק זה הסברנו גם את דעות הראשונים בדבר מסקנת הגמרא ופסיקת ההלכה שמחייבת העמדת אגרדמין אף על השערים. ביארנו את הקשרים בין הדינים שמרכיבים את חיוב פיקוח המידות לבין חיוב פיקוח השערים. וכן על פיה יישבנו את ההבדלים בין פסיקת ההלכה של הרמב"ם לזו של השולחן ערוך.

בעיסוקנו בדברי הרמב"ם וביישוב סתירה בין הלכותיו, הסברנו את החובות השונות שיכולות להיכלל תחת החובה האלוקית-מוסרית שיש על תגרי השוק, וכן שחידוש זה

יכול להוות בסיס להלכות עמומות בדיני מסחר (האיסור להרוויח יתר על שתות לדוגמא).

כמו כן, נתנו את הדעת על הסברי הראשונים את ההווא אמינא של הגמרא ומסקנת המדרש לפיהם יש להעמיד מפקחים רק על המידות, ולא על השערים - וכן יישבנו לדבריהם את מסקנת הגמרא. אף חקרנו בהסברו הייחודי של היד רמ"ה את חיוב האגרדמין (המפקחים על איסור הורדת המחיר לדידו) ואת סברתו בקריאת הגמרא ובפסיקת ההלכה, מדבריו אף הסתעפנו לעסוק במחלוקת לגבי היתר הורדת מחירי השוק. כמו כן, עסקנו בדברי הירושלמי לגבי מצות עשה שמתן שכרה בצדה, והסברנו על פי חילוקנו את הקריאות השונות בפסוקי המקרא שהביאו את תלמוד המערב להעלות לדין את כלל זה.